

-: રૂપરેખા :-

- 2.0 ઉદ્દેશો
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 મહત્તમ સામાજિક લાભનો સિદ્ધાંત
- 2.3 સામાજિક કલ્યાણની વસ્તુલક્ષી કસોટીઓ
- 2.4 બજારતંત્રની નિષ્ફળતા
- 2.5 સરકારની ભૂમિકા
- 2.6 સારાંશ
- 2.7 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 2.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
 - ⇒ ઉપયોગી પુસ્તકની યાદી
 - ⇒ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

2.0 ઉદ્દેશો :

આ એકમના અભ્યાસ પછી નીચેની બાબતોમાં તમારી ક્ષમતા કેળવાશે.

- સરકારની આવક મેળવવાની અને ખર્ચ કરવાની પ્રવૃત્તિ થકી પ્રજાના આર્થિક કલ્યાણમાં વધારો થાય તે ઈચ્છનીય છે, તે ક્યા ચોક્કસ ધોરણો અને સિદ્ધાંત અનુસાર થવી જોઈએ તે અંગેના સિદ્ધાંતની સમજ.
- જાહેર અર્થવિધાનના મહત્તમ સામાજિક કલ્યાણ નક્કી કરતા નિયમની સમજૂતી
- સામાજિક કલ્યાણની વસ્તુલક્ષી કસોટીઓ
- બજાર ભાવતંત્ર શા માટે ઈષ્ટતમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી તે માટેના કારણો.
- બજાર તંત્રની નિષ્ફળતા સામે સરકારની કેવા પ્રકારની ભૂમિકા હોવી જોઈએ તે વિશે સમજી શકશો.

2.1 પ્રસ્તાવના :

અગાઉના પ્રકરણમાં આપે જાહેર અર્થવિધાનનો અર્થ, સ્વરૂપ અને કાર્યક્ષેત્ર તેમજ જાહેર અને ખાનગી અર્થવિધાન વિશેનો અભ્યાસ કર્યો. તેમાં એ બાબત જોઈ કે જાહેર આવક અને ખાનગી આવક એ જાહેર અર્થવિધાનનાં મહત્ત્વનાં અંગો છે. સરકારની આવક મેળવવાની અને ખર્ચ કરવાની પ્રવૃત્તિ દેશના અર્થતંત્ર ઉપર વ્યાપક અસર ઉપજાવે છે. આથી જાહેર આવક મેળવવાની અને ખર્ચ કરવાની પ્રવૃત્તિઓ ઈચ્છનીય છે કે નહિ તે ખૂબ જ જરૂરી છે. જાહેર

અર્થવિધાનનો હેતુ પ્રજાના કલ્યાણમાં વધારો કરતો હોવો જોઈએ.

2.2 મહત્તમ સામાજિક લાભનો સિદ્ધાંત :

જાહેર અર્થવિધાનની બધી જ પ્રવૃત્તિઓ અમુક ચોક્કસ ધોરણો અને સિદ્ધાંત અનુસાર થવી જોઈએ અને તેમ થઈ શકે તે માટે ડૉ. ડાલ્ટને એક માર્ગદર્શક સિદ્ધાંત આપ્યો છે જેને ‘મહત્તમ સામાજિક કલ્યાણ’ (Principle of Social Advantage) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પ્રો. પીગુ આ સિદ્ધાંતને ‘કુલ સામાજિક કલ્યાણ’ના સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખાવે છે. જ્યારે અન્યો તેને ‘જાહેર અર્થવિધાનના સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખાવે છે.’

મહત્તમ સામાજિક લાભનો સિદ્ધાંત એમ દર્શાવે છે કે જાહેર અર્થવિધાનની ઉત્તમ વ્યવસ્થા એ છે કે જે તેના વ્યવહારોના પરિણામે અધિકતમ સામાજિક કલ્યાણ મેળવી આપે. અન્ય રીતે કહીએ તો જાહેર અર્થવિધાનના વ્યવહારો થકી મહત્તમ સામાજિક કલ્યાણ સાધી શકાય. કરવેરાના લીધે લોકો પાસેથી સરકાર પાસે ખરીદશક્તિ ઘટાડો થાય છે જ્યારે જાહેરખર્ચના કારણે સરકાર પાસેથી લોકોની ખરીદશક્તિ વધારો થાય છે. મહત્તમ સામાજિક લાભનો સિદ્ધાંત એ બાબતનો નિર્દેશ કરે છે કે ખરીદશક્તિનું હસ્તાંતરણ એવી રીતે થવું જોઈએ કે જેથી સમાજનું મહત્તમ કલ્યાણ સાધી શકાય.

જાહેર અર્થવિધાનની વ્યવસ્થા અધિકતમ સામાજિક કલ્યાણ સિદ્ધ કરશે કે કેમ તે નીચેની ત્રણ બાબતો નક્કી કરશે.

(1) જાહેર આવક અને જાહેર ખર્ચની મર્યાદા, (2) જાહેર ખર્ચની વહેંચણી (3) કરબોજની વહેંચણી.

➤ જાહેર આવક અને જાહેર ખર્ચની મર્યાદા :

સરકાર કરવેરા દ્વારા જે નાણાં ઉઘરાવે છે તે માટે સમાજને ત્યાગ કરવો પડે છે, કારણ કે લોકોને કરવેરાનો ભાર લાગતો હોય છે. જ્યારે જાહેરખર્ચ દ્વારા સમાજને લાભ થતો હોય છે, કારણ કે જાહેર ખર્ચ દ્વારા લોકોના કલ્યાણમાં વધારો થતો હોય છે. આ બાબત આપણે નીચેના આપેલા ઉદાહરણની મદદથી સમજીએ.

કોષ્ટક-1

કરના એકમો અને જાહેર ખર્ચના એકમો	સામાજિક ત્યાગ	સામાજિક લાભ જાહેર ખર્ચના (પરિણામે પ્રાપ્ત થતો તુષ્ટિગુણ)
1	10	90
2	20	75
3	30	65
4	40	55
5	50	50
6	60	35
7	70	25
8	80	15

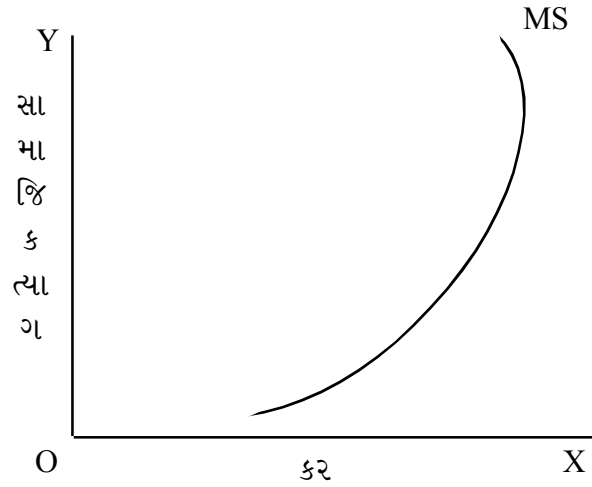
ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય કે,

દરેક કરવેરાના દરમાં વૃદ્ધિના કારણે ત્યાગનું પ્રમાણ વધતું જ જાય છે, એનાથી ઊલટું, દરેક વધારાનાં ખર્ચના પરિણામે સમાજ માટે પ્રાપ્ત થતી વસ્તુની ઉપયોગિતા પહેલાની સરખામણીમાં ઓછી થતી જાય છે. અહીં પ્રાપ્ત કરવામાં આવેલ પાંચમા કરના એકમના પરિણામે પ્રાપ્ત થતો સીમાંત સામાજિક ત્યાગ અને સામાજિક લાભ સરખા થાય છે, જ્યાં કર અને જાહેર ખર્ચની સીમા નક્કી થશે. આ સીમા સુધી એટલે કે પાંચમા એકમ સુધી સરકાર કર મેળવી શકે, જ્યાં કરવામાં આવતા જાહેરખર્ચ અને સીમાંત તુષ્ટિગુણ સરખા થાય છે. આ બાબત આગળ આકૃતિની મદદથી પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

➤ સીમાંત સામાજિક ત્યાગ :-

રાજ્ય લોકો પર કર લાદે તેના પરિણામે બોજો પડે છે, આ ત્યાગના કારણે તુષ્ટિગુણમાં ઘટાડો થાય છે. પ્રત્યેક કરના એકમથી સીમાંત તુષ્ટિગુણ ઘટે છે. જેમ જેમ વધારે નાણાં કરવેરાના માધ્યમથી મેળવે તેમ તેમ લોકોના ત્યાગનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. વધારે નાણાં આપવાથી નાણાંનો તુષ્ટિગુણ વધતો જાય છે, અને કરવેરાના એકમદીઠ ત્યાગનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. આ બાબત આપણે આકૃતિની મદદથી સમજીએ.

આકૃતિ-1

ઉપરોક્ત આકૃતિ-1માં,

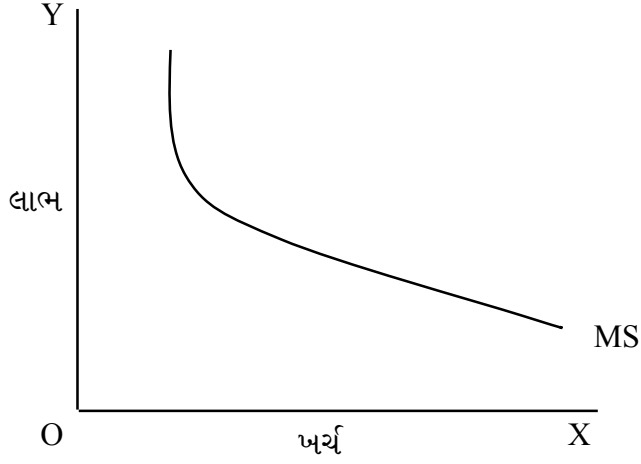
આડી ધરી OX પર કરવેરાનું પ્રમાણ અને ઊભી ધરી OY પર કરવેરાના પરિણામે કરવો પડતો સામાજિક ત્યાગ દર્શાવવામાં આવેલ છે. કરના પ્રત્યેક વધારાના એકમના લીધે સામાજિક ત્યાગનું પ્રમાણ વધતું જ જાય છે. જે MS રેખા દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે. સીમાંત સામાજિક ત્યાગનો વક્ર ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ ઉપરની તરફ વધતો વક્ર છે.

➤ સીમાંત સામાજિક લાભ :-

જાહેર ખર્ચના પરિણામે લોકોને લાભ પ્રાપ્ત થાય કે તુષ્ટિગુણમાં વધારો કરે છે. રાજ્ય દ્વારા કરવામાં આવેલ પ્રત્યેક ખર્ચના એકમના પરિણામે સીમાંત તુષ્ટિગુણ વધારે છે. શરૂઆતના તબક્કે રાજ્ય દ્વારા સૌથી વધુ અને ત્યાર બાદ ઓછી જરૂરી વસ્તુઓ પર ખર્ચ કરવામાં આવે છે. સરકાર દ્વારા જાહેર ખર્ચ કરવાથી લોકોને પ્રાપ્ત થતો સંતોષ કે લાભ જાહેરખર્ચના પ્રત્યેક એકમદીઠ ક્રમિક રીતે ઘટતો રહે છે. કારણ કે, ઘટતા સીમાંત તુષ્ટિગુણના નિયમ મુજબ વધારાના ખર્ચમાં

પ્રાપ્ત થતો તુષ્ટિગુણ કે સંતોષ ઘટે છે. આ બાબત આપણે નીચેની આકૃતિ દ્વારા સમજાએ.

આકૃતિ-2

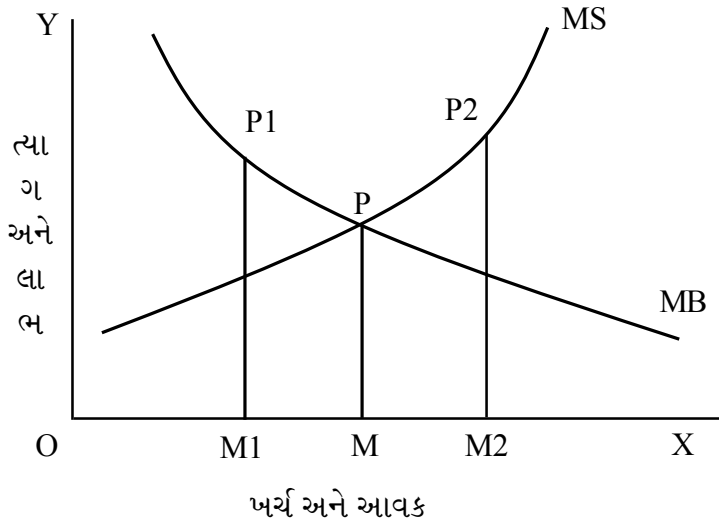
ઉપરોક્ત આકૃતિ-2માં,

આડી ધરી OX રાજ્ય દ્વારા કરવામાં આવતા ખર્ચનું પ્રમાણ અને ઊભી ધરી OY પર રાજ્ય દ્વારા કરવામાં આવતા જાહેર ખર્ચના પરિણામે પ્રાપ્ત તુષ્ટિગુણ કે લાભ દર્શાવવામાં આવેલો છે. અહીં રાજ્યના જાહેર ખર્ચના પરિણામે લોકોને પ્રાપ્ત થતો સંતોષ કે લાભ જાહેરખર્ચના પ્રત્યેક એકમદીઠ ક્રમિક રીતે ઘટતો રહે છે. આમ, સીમાંત સામાજિક લાભનો વક્ર ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ ઢળતી રેખા છે, જે MS રેખા દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

➤ મહત્તમ સામાજિક લાભનો મુદ્દો :-

સામાજિક લાભ એ બિંદુએ મહત્તમ થાય છે કે જ્યાં સીમાંત સામાજિક ત્યાગ અને સીમાંત સામાજિક લાભ સરખા થાય. રાજ્ય દ્વારા ઉઘરાવવામાં આવેલ કર જેના પરિણામે સમાજે કરવો પડતો ત્યાગ અને જાહેર ખર્ચ કરવાથી લોકોને પ્રાપ્ત થતો સંતોષ કે લાભ અને જાહેરખર્ચની હવે આપણે નીચે આકૃતિની મદદથી સમજૂતી મેળવીએ.

આકૃતિ-3

ઉપરોક્ત આકૃતિ-3 પરથી,

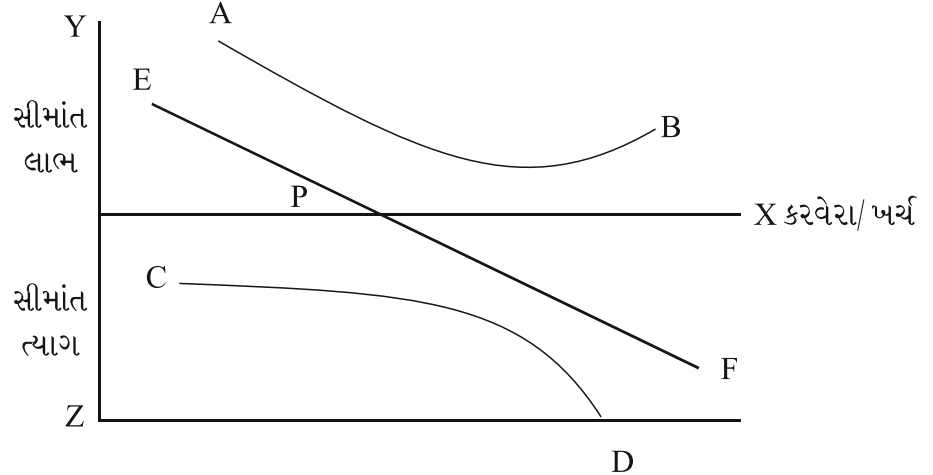
આડી ધરી OX રેખા ઉપર ખર્ચ અને આવકનું પ્રમાણ દર્શાવે છે, ઊભી ધરી OY રેખા પર કરના લીધે કરવામાં આવેલ ત્યાગ કે સરકાર દ્વારા કરવામાં આવેલ ખર્ચના પરિણામે પ્રાપ્ત સામાજિક લાભ દર્શાવે છે. રેખા MS સામાજિક ત્યાગ દર્શાવે છે, જ્યારે રેખા MB પ્રાપ્ત તુષ્ટિગુણ કે લાભ દર્શાવે છે.

P બિંદુએ સામાજિક લાભનું પ્રમાણ મહત્તમ છે. P1 બિંદુએ સીમાંત સામાજિક લાભ P1M1 જેટલો થાય છે, આ બિંદુએ સીમાંત સામાજિક ત્યાગ, સીમાંત સામાજિક લાભ કરતાં ઓછો હોવાથી, કરવેરા અને જાહેર ખર્ચનું પ્રમાણ વધારવા માટેનું કારણ બને છે. જેથી જાહેર ખર્ચ માટે કર વધારશે, જેના પરિણામે સામાજિક ત્યાગ અને મળતો સીમાંત તુષ્ટિગુણ P બિંદુની ડાબી બાજુની સ્થિતિ સુધી વધારો શક્ય છે. P બિંદુએ સામાજિક લાભ મહત્તમ થાય છે. જો P બિંદુથી વધુ કોઈપણ કરવેરાના દરમાં વધારો અને જાહેર ખર્ચમાં વધારાથી સામાજિક લાભ ઘટી શકે છે. અહીંથી વધારાના કરવેરાના દરેક વધતા એકમ સીમાંત સામાજિક ત્યાગમાં વધારો કરશે. આ સ્થિતિને P2 બિંદુ વડે દર્શાવી છે. P2 બિંદુએ P2M2 સીમાંત સામાજિક ત્યાગ, સીમાંત સામાજિક લાભ કરતાં વધુ છે. P બિંદુએ જાહેર ખર્ચનો સીમાંત સામાજિક લાભ અને કરવેરાના પરિણામે કરવો પડતો સીમાંત સામાજિક ત્યાગ સમાન છે.

આમ, આવક અને ખર્ચની સરખામણી કરતાં, એક એવી કક્ષાએ આપણે પહોંચીએ છીએ કે જ્યારે ખર્ચના એક વધારાના એકમથી પ્રાપ્ત થતો લાભ એ કરવેરા દ્વારા ઊભા કરવામાં આવેલ નાણાંના ગેરલાભ બરાબર થઈ રહે. ત્યારે સરકારે અટકવું જોઈએ. કારણ કે રાજ્ય, આ સીમાથી વધુ કરવેરા નાખશે તો લોકોને એનું ભારણ લાગશે, જ્યારે એ સીમાથી વધુ નાણાં ખર્ચવાથી પ્રાપ્ત થતો લાભ પ્રમાણમાં ઓછો હશે, કે રાષ્ટ્રને નુકસાનકારક હશે.

અહીં ડૉ. ડાલ્ટનના શબ્દોમાં - 'દરેક હેતુ માટે થતા ખર્ચમાં એટલે સુધી વધારો કરવો જોઈએ કે જેથી તે વધારાના ખર્ચથી મળતો સંતોષ વધારાના કરવેરામાંથી થતા અસંતોષ બરાબર થઈ રહે'. જાહેર આવક અને જાહેર ખર્ચનું પ્રમાણ એટલે સુધી વધારવું જોઈએ કે જેથી વધારાની આવક (સીમાંત આવક)ને કારણે ઊભો થતો અસંતોષ વધારાના ખર્ચ (સીમાંત ખર્ચ)ને કારણે પ્રાપ્ત થતા સંતોષની બરાબર થઈ રહે. આમ થાય તો રાષ્ટ્રીય અર્થવિધાનની વ્યવસ્થાથી અધિકતમ સામાજિક કલ્યાણ સિદ્ધ થયું છે તેમ કહી શકાય. પ્રો. મસગ્રેવ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલ ઈષ્ટમ બજેટના ખ્યાલમાં આ બાબત બજેટ નિર્ધારણના મહત્તમ કલ્યાણ સિદ્ધાંત તરીકે અભિપ્રેત છે.

નીચેની આકૃતિ, રાજ્યની ઈષ્ટમ આવક - ખર્ચના પ્રમાણ અંગેની સમજૂતી આપે છે.

જાહેર ખર્ચ દ્વારા પ્રાપ્ત થતો સીમાંત તુષ્ટિગુણ કે લાભ OY ધરી પર અને કરવેરા અને ખર્ચનું પ્રમાણ OX ધરી પર દર્શાવેલ છે.

AB રેખા જાહેર ખર્ચના પરિણામે પ્રાપ્ત થતા સીમાંત તુષ્ટિગુણની માત્રા ક્રમિક રીતે જેમ જેમ જાહેર ખર્ચ વધારવામાં આવે છે તેમ ઘટતું જાય છે, તે દર્શાવે છે. CD રેખા સરકારના કરવેરાના પરિણામે નાગરિકોએ કરવા પડતા ત્યાગનું પ્રમાણ દર્શાવે છે. EF રેખા સમાજને પ્રાપ્ત થતો ચોખ્ખો લાભ AB રેખા અને નાગરિકોના ત્યાગની સપાટીના CD રેખાનું સંયુક્ત પરિણામ છે. EF રેખા OX રેખાને જે બિંદુએ છેદે તે P બિંદુએ સીમાંત લાભ અને સીમાંત ગેરલાભ સરખા થાય છે. તે બિંદુએ સામાજિક લાભની માત્રા મહત્તમ થાય છે. આ બિંદુ પછી કરવેરામાં વધારો કરી સરકારનું વધુ જાહેર ખર્ચ કરે તે ઈચ્છનીય નથી, કારણ કે આ સ્થિતિમાં સમાજને લાભ કરતાં વિશેષ ગેરલાભ વેઠવો પડે છે.

➤ જાહેર ખર્ચની વહેંચણી :-

અહીં જાહેર આવક અને જાહેર ખર્ચની મર્યાદા નક્કી કરવામાં સીમાંત તૃષ્ટીગુણનો ખ્યાલ ઉપયોગી નીવડે છે. જુદા જુદા હેતુઓ માટે કરવામાં આવતો જાહેર ખર્ચ એ રીતે થવો જોઈએ કે જેથી જુદા જુદા હેતુઓમાંથી મળતો સીમાંત તુષ્ટિગુણ આવકના પ્રમાણમાં સરખો થઈ રહે. આમ કરવાથી અધિકતમ સામાજિક કલ્યાણ સિદ્ધ કરી શકાય છે. દા.ત. વધારાનો એક રૂપિયો કેળવણી પાછળ ખર્ચ કરવાથી સંરક્ષણ પાછળ કરવામાં આવતા ખર્ચ કરતાં વધુ સંતોષ આપે તો રૂપિયો સંરક્ષણના બદલે કેળવણી પાછળ ખર્ચવો જોઈએ.

➤ કરબોજની વહેંચણી :-

કરવેરા એ જાહેર આવકનું મહત્વનું સાધન છે. કરબોજની વહેંચણી સમાજના જુદા જુદા વર્ગ ઉપર એવી રીતે થવી જોઈએ કે જેથી સમાજને કરવો પડતો કુલ ત્યાગ ઓછામાં ઓછો હોય. કર ભરનાર દરેક વર્ગનો સીમાંત કરબોજ સરખો થાય તો તે કરબોજની સમાજને ઓછામાં ઓછો બોજ સહન કરવો પડે. અન્ય રીતે કહીએ તો, કર ભરનાર દરેકવર્ગ પર પડતો સીમાંત કરબોજ સરખો થાય તેનું ધ્યાન રાજ્યે રાખવું જોઈએ.

2.3 સામાજિક કલ્યાણની વસ્તુલક્ષી કસોટીઓ :-

ડૉ. ડાલ્ટનના મત મુજબ, સામાજિક કલ્યાણનો વિચાર કરતી વખતે કેટલીક બાબતોને લક્ષમાં રાખવી જરૂરી છે. (i) કાયદો, વ્યવસ્થા અને સંરક્ષણ (ii) ઉત્પાદનમાં અધિકતમ વધારો (iii) વહેંચણીમાં વધારો (iv) જાહેર ઋણનીતિ (v) આર્થિક સ્થિરતા (vi) ભવિષ્ય પર અસરો.

➤ કાયદો, વ્યવસ્થા અને સંરક્ષણ :-

રાજ્ય દ્વારા કાયદો, વ્યવસ્થા અને સંરક્ષણ પાછળ કરવામાં આવતો ખર્ચ ઉત્પાદકીય ન હોવા છતાં તેના અસ્તિત્વ અને વિકાસ માટેની આ મૂળભૂત આવશ્યકતા હોવાથી આ પ્રકારનો ખર્ચ જરૂરી છે. દેશમાં શાંતિ જળવાય અને નાગરિકોનું આર્થિક અને સામાજિક જીવન વિકસાવી શકાય તે માટે કાયદો અને વ્યવસ્થાની જરૂરી વ્યવસ્થા સરકાર દ્વારા નિભાવવી જોઈએ અને તે માટેનાં નાણાં કરવેરા અથવા અન્ય સાધનો દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાં જોઈએ.

➤ ઉત્પાદનમાં મહત્તમ વધારો :-

રાષ્ટ્રીય અર્થવિધાનમાં જે પગલાં ઉત્પાદન પદ્ધતિમાં થાય અને ઉત્પાદનમાં મહત્તમ વધારો થાય તે ઈચ્છનીય છે. ઉત્પાદનમાં અવરોધ કરે તેવાં પગલાં સામાજિક કલ્યાણ માટે વિધાયક ગણવાં જોઈએ. ઉત્પાદનમાં વધારો થાય એટલું જ પૂરતું નથી, પરંતુ તેમાં ગુણાત્મક રીતે સુધારો

થવો જોઈએ. દા.ત. સંશોધન પાછળનો ખર્ચ, તાલીમ, શિક્ષણ, ઉત્પાદન પદ્ધતિમાં સુધારો વગેરેના પરિણામે ઉત્પાદનનું માળખું એવી રીતે બદલવું જોઈએ કે જેથી પ્રજાના વપરાશ મતે જીવન જરૂરિયાતની વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધે અને સમાજની સાચી જરૂરિયાતો સંતોષાય. અને એ મતે નાણાંકીય સહાય આપવામાં આવે તો સામાજિક કલ્યાણમાં વધારો થાય.

➤ વહેંચણીમાં સુધારો :-

ઊંચા આર્થિક વિકાસના પરિણામે રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનમાં ઝડપી ગતિએ વધારો થાય તેની સાથે સમાજના ગરીબ વર્ગોની આર્થિક સ્થિતિમાં આપોઆપ વધારો થઈ શકશે એવું માનવાને કોઈ કારણ નથી એવું પ્રો. એલ્વિન હેન્સન અને પ્રો. ગીલબ્રેથ કહે છે. ‘એશિયન ડ્રામા’ નામના પુસ્તકમાં મિડલ કહે છે કે દેશોમાં અસમાનતા તેના વિકાસ પામતા, કરતાં વધારે તીવ્ર અસમાનતા અલ્પવિકસિત દેશોમાં જોવા મળે છે, એક સામાન્ય ન્યાય પ્રમાણે જોઈએ તો ગરીબ વધુને વધુ ગરીબ જ્યારે ધનવાન વધુને વધુ ધનવાન બનતો રહે છે. આ પરિસ્થિતિ સામાજિક ન્યાય તેમજ આર્થિક કલ્યાણની દૃષ્ટિએ ઈષ્ટ નથી તેમ ડૉ. ડાલ્ટન કહે છે. તીવ્ર આર્થિક અસમાનતા મહત્તમ સામાજિક કલ્યાણના સિદ્ધાંત સાથે સુસંગત નથી. આથી જાહેર જમા ખર્ચ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું રહ્યું. પ્રશ્ન પ્રગતિશીલ કરવેરા નાખવા પૂરતો જ રહેતો નથી, પરંતુ તેની સાથે એ પમ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે દર કેટલો ? કેટલા સમયના અંતરે ફેરફાર કરવા જોઈએ ? તેમજ આવકની અસમાનતા ઘટાડાની સાથે લોકોની બચતકાર્યવૃત્તિ, ઉત્પાદન, મૂડીરોકાણ વગેરે પર શી અસર થાય ? તે પણ તપાસવું જોઈએ. આથી જાહેર જમાખર્ચની આવક અને સંપત્તિની જાહેર અર્થવિધાનની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થવું જોઈએ કે જેથી આવક અને સંપત્તિની અસમાનતામાં ઘટાડો લાવી સામાજિક ન્યાયનો આદર્શ સાકાર કરી શકાય.

➤ ઋણનીતિ :-

જાહેર ઋણની નીતિની પણ સામાજિક કલ્યાણ પર અસર પડતી હોય છે. જાહેર દેવાની ચૂકવણી પ્રશ્ન ઝીણવટભરી તપાસ માંગી લે છે. પ્રો. લર્નર અને હેન્સન જેવા વિદ્વાનો એવો મત ધરાવે છે કે “આંતરિક દેવું એ દેવું જ નથી”. તેમ છતાં આ પ્રશ્ન સરળ નથી, કારણ કે આંતરિક દેવાની ચૂકવણી માટે ક્યા કરવેરાનો સરકારે આશ્રય લેવો પડે છે ? વ્યાજની આવક કોને મળે છે ? તેનો બોજો કોના પર પડે છે ? કરવેરાના દર કેટલા રાખવા પડે ? નિયોજનોની વૃત્તિ ઉપર શી અસર થાય ? વગેરે પ્રશ્નો ખૂબ જ અગત્યના છે. આથી મહત્તમ કલ્યાણનો વિચાર કરતી વખતે ધ્યાનમાં લેવાવા જોઈએ.

➤ આર્થિક સ્થિરતા :-

મુક્ત અર્થતંત્રમાં આર્થિક અસ્થિરતા કે જેને મંદી અને હુગાવો દ્વારા માપવામાં આવે છે. આ તત્વના કારણે સમાજે ઘણું સહન કરવું પડે છે. રાજ્યોનાં આધુનિક કાર્યો પ્રમાણે, આર્થિક અસ્થિરતા ઘટાડવાનું અને શક્ય હોય તો નાબૂદ કરવાનું ધ્યેય રાજ્ય સ્વીકારે છે. અર્થતંત્રનો વિકાસ સરળ અને ઝડપી બનાવે છે. તેમજ સામાજિક કલ્યાણમાં વધારો કરે છે. આથી આર્થિક સ્થિરતાને એક જાહેર વિત્તવ્યવસ્થાને ચકાસવાની કસોટી તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

➤ ભવિષ્ય પર અસરો:-

જાહેર જમાખર્ચની નીતિમાં માત્ર વર્તમાન સામાજિક કલ્યાણને જ નહિ પરંતુ ભવિષ્યના સામાજિક કલ્યાણને પણ અગત્યનું સ્થાન આપવું જોઈએ. રાજ્ય કાયમી સંસ્થા છે. વ્યક્તિઓ ભવિષ્ય કરતાં વર્તમાનને વધુ પસંદ કરે છે. તે વર્તમાન પેઢીના કલ્યાણને જેટલું મહત્ત્વ આપે છે તેટલું જ મહત્ત્વ ભવિષ્યની પેઢીને મળે તેવી જાહેર જમાખર્ચની નીતિ અપનાવે છે. જાહેર

વિત્તવ્યવસ્થાની નીતિ ઘડતી વખતે ભવિષ્યની અસરો પણ લક્ષમાં લેવી ઘટે.

➤ સમીક્ષા :-

સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં મહત્તમ સામાજિક કલ્યાણનો સિદ્ધાંત ખૂબ જ આકર્ષક અને વાજબી જણાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે રાજ્ય જ્યારે અમલમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે માર્ગમાં અનેક મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. કરવેરાના એક એકમથી અનુભવવો પડતો સીમાંત ત્યાગ તે એકમના ખર્ચથી મળતા લાભો સાથે સરખાવવાનું કામ ઘણું અટપટું અને મુશ્કેલ તેમજ કંઈક અંશે અવ્યવહારું લાગે છે. ખર્ચ અને કરવેરાથી લાભાલાભ ચોક્કસ પ્રમાણમાં માપી શકાય નહીં.

2.4 બજારતંત્રની નિષ્ફળતા :-

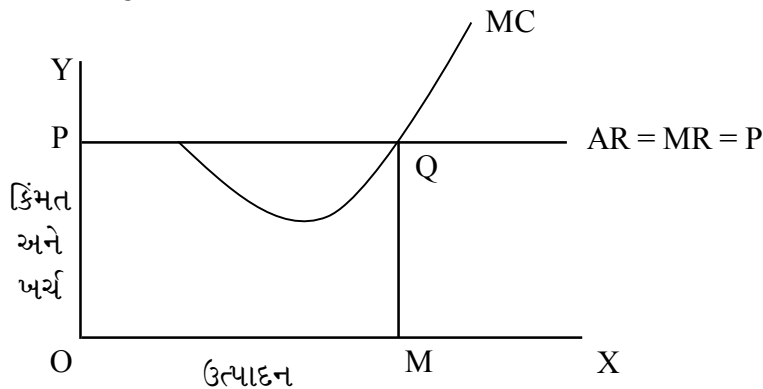
એકમ સ્મિથ માનતા હતા કે અર્થતંત્રમાં જ્યારે પૂર્ણ હરીફાઈ પ્રવર્તમાન હોય ત્યારે ભાવતંત્ર દ્વારા ઉત્પાદનનાં સાધનોની ફાળવણી ઈષ્ટતમ રીતે થાય છે. બજારમાં ઉપભોક્તાઓની અભિરુચિ પ્રમાણે ઉત્પાદન થાય એ સ્થિતિમાં વસ્તુનું કુલ ઉત્પાદન કુલ માંગ જેટલું હશે. ઉત્પાદનનાં સાધનોની કાર્યક્ષમ રીતે ફાળવણી થશે આથી ઉત્પાદન ખર્ચ ઓછામાં ઓછું હશે અને ઉત્પાદન વધુમાં વધુ હશે. આથી વ્યક્તિગત લાભની સાથે સમગ્ર સમાજનું કલ્યાણ થશે.

હકીકતમાં કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ વસ્તુનું બજાર પૂર્ણ હરીફાઈવાળું જોવા મળતું નથી. પરંતુ કેટલેક અંશે અપૂર્ણ હરીફાઈવાળા કે ઈજારાવાળા બજારો જોવા મળે છે. (જેનો અભ્યાસ આપણે ‘બજાર માળખુંમાં કર્યો.’) આથી સાધન ફાળવણીના પ્રશ્નો સર્જાય છે. બજારતંત્ર ઈષ્ટતમ સ્થિતિ સિદ્ધ કરી ન શકવાનું બીજું કારણ એ છે કે મોટાભાગની વસ્તુના ઉત્પાદન તથા ઉપભોગની પ્રક્રિયાઓમાંથી કેટલીક બાહ્ય અસરો ઉદ્ભવે છે, જેને બાહ્યતા (Externalities) કહેવામાં આવે છે. વાસ્તવિક ભાવતંત્ર ઈષ્ટતમ રીતે કામ ન કરી શકે તેનું અન્ય કારણ એ છે કે કેટલીક વસ્તુ કે સેવાઓનો વપરાશ સાર્વજનિક ધોરણે થતો હોય છે. આથી આવી જાહેર વસ્તુ (Public goods)નું વેપારી ધોરણે ઉત્પાદન અને વેચાણ કરી શકાય નથી. આ ઉપરાંત આવક અને સંપત્તિની અસમાનતાઓ પણ બજારતંત્રમાં ઉત્પાદનનાં સાધનોની ઈષ્ટતમ ફાળવણી સામે મર્યાદા લાવે છે.

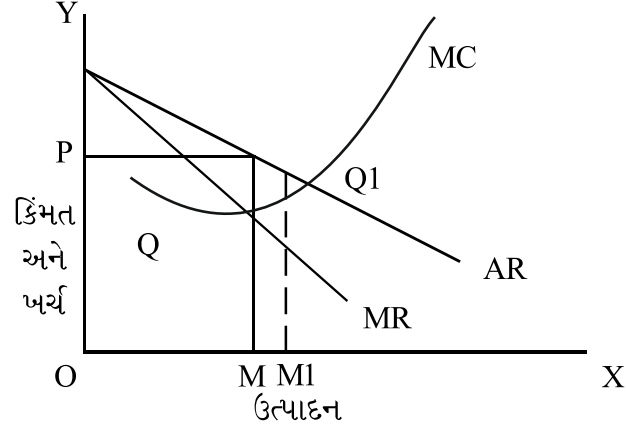
બજારતંત્રની ગંભીર ત્રુટી એ છે કે આવક અને સંપત્તિની અસમાનતા વધારે છે કે અસમાનતા માટેનું વાતાવરણ પૂરું પાડે છે.

➤ અપૂર્ણ હરીફાઈ :-

અપૂર્ણ હરીફાઈવાળા કે ઈજારાવાળા બજારમાં બજારભાવ ઉપર ઉત્પાદકોનો કાબૂ હોય છે. ઉત્પાદન ક્ષમતાનો પૂર્ણ ઉપયોગ થતો નથી. ઉત્પાદન કાર્યક્ષમતાથી નીચી સપાટી પર હોય છે. ભાવો ઉત્પાદન ખર્ચથી વધુ હોય છે.

પૂર્ણહરીફાઈવાળા બજારમાં સીમાંત આવક-સીમાંત ખર્ચ ($MR=MC$) સરખા થાય ત્યાં પેઢી સમતુલામાં આવે છે. ઉપરોક્ત આકૃતિમાં, Q બિંદુએ પેઢી OP કિંમતે OM જેટલું ઉત્પાદન હાથ ધરે છે, જે સામાજિક દૃષ્ટિએ ઈષ્ટતમ ઉત્પાદન છે, એટલે કે ઉત્પાદનનાં તમામ સાધનોનો ઈષ્ટતમ ઉપયોગ થાય છે. પરંતુ વાસ્તવિક જગતમાં પૂર્ણ હરીફાઈના સ્થાને અપૂર્ણ હરીફાઈ - ઈજારો, અલ્પહસ્તક ઈજારો વગેરેથી ઉત્પાદન થાય છે, જે સ્થિતિ નીચેની આકૃતિમાં બતાવી છે.

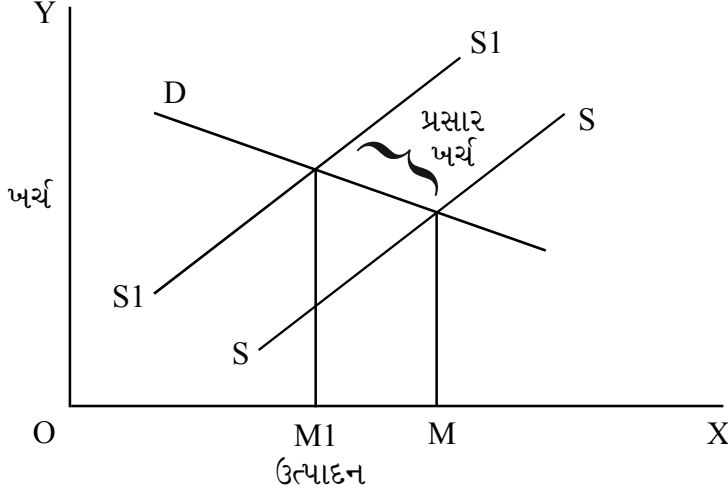

ઉપરોક્ત આકૃતિમાં, ઈજારદારની સરેરાશ આવકની રેખા સીમાંત આવકની રેખાથી ઉપરના સ્થાને છે. સરેરાશ આવક કરતાં નીચેની સપાટીએ એટલે કે જ્યાં $MC = MR < P$ થાય એટલું ઉત્પાદન હાથ ધરે છે. જે OM દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલ છે. અહીં સીમાંત આવક = સીમાંત ખર્ચ ($MR = MC$) સરખા ન થતાં $P = AR > MR$ છે. સીમાંત આવકની તુલનામાં કિંમત ઊંચી છે. સમાજની દૃષ્ટિએ ઈષ્ટતમ ઉત્પાદન, સીમાંત આવક = સીમાંત ખર્ચ ($MR=MC$) =P કિંમત થાય ત્યાં OM1 જેટલું હોવું જરૂરી છે.

➤ બાહ્ય અસરો :-

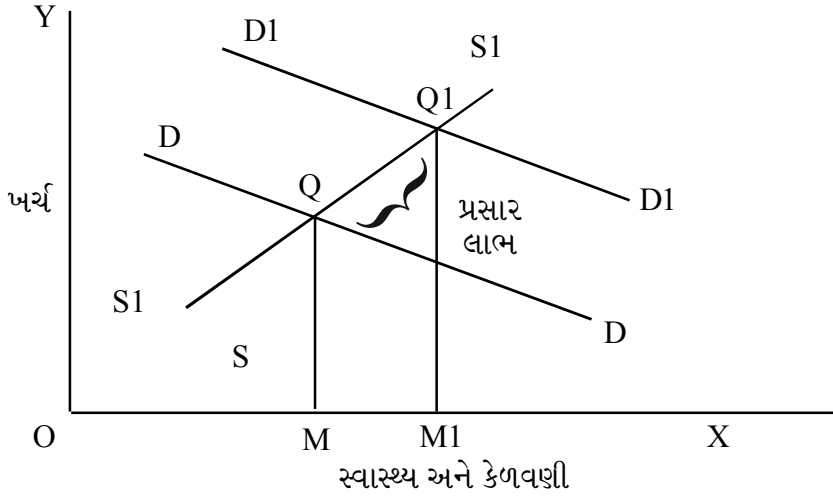
બજારમાં ગ્રાહક નાણું ચૂકવીને ઉત્પાદન કે વિકેતા પાસેથી વસ્તુ કે સેવા ખરીદે છે અને આ સાથે આ વિનિમય-વ્યવહાર પૂરો થાય છે. પરંતુ ઘણીવાર આ વિનિમયની અસર બહારના એવા લોકો પર પડે છે, જેમને આ વ્યવહાર સાથે સંબંધ નથી. અને તેમને આ અસર સ્વીકારવી જ પડે છે. આ બાહ્ય અસર ક્યારેક નકારાત્મક હોય છે. દા.ત. કારખાનામાંથી નીકળતો ધુમાડો, તેની અસર આસપાસના રહેવાસી પર પડે છે અને તેમનું સ્વાસ્થ્ય બગાડે છે. વસ્તુના ઉત્પાદન ખર્ચમાં સામાન્ય રીતે કાચોમાલ, મજૂરી, મૂડી, વગેરેની ગણતરી કરી ચીજવસ્તુની કિંમત નક્કી કરવામાં આવે છે, પરંતુ ધુમાડાના કારણે પ્રજાના સ્વાસ્થ્ય પર પડતી અસર ગણતરી કરવામાં આવતી નથી. એટલે કે પ્રદૂષણનો બોજો સમગ્ર સમાજે ઉઠાવવો પડે છે, આ સંજોગોમાં બજારતંત્ર સમાજની દૃષ્ટિએ ઈષ્ટતમ પરિણામ આપતી નથી.

નકારાત્મક બાહ્ય અસરોને કારણે ઉત્પાદન કાર્યક્ષમતાની દૃષ્ટિએ જેટલું હોવું જોઈએ તેના કરતાં વધુ થતું હોય છે. સકારાત્મક બાહ્ય અસરો હોય છે ત્યાં ઉત્પાદન કાર્યક્ષમતાની દૃષ્ટિએ જેટલું હોવું જોઈએ તેના કરતાં ઓછું થતું હોય છે. એટલે આ બંને સ્થિતિમાં સરકારે હસ્તક્ષેપ કરવો જરૂરી છે. એટલે જ સરકાર કેટલાક કાયદાઓ બનાવતી હોય છે, દા.ત. પ્રદૂષણ વિરોધી કાયદા, ટ્રાફિક અંગેના કાયદા, વગેરે. કેટલીકવાર સરકાર સકારાત્મક બાહ્ય અસરો અંગેના પગલાં લેતી હોય છે. દા.ત. શિક્ષણનો પ્રસાર થાય તેવાં પગલાં, જાહેર વાહન વ્યવહારની સેવાઓ, વનસંવર્ધન વગેરે.

ઉપરોક્ત આકૃતિમાં, OM જેટલું વસ્તુનું ઉત્પાદન અને SS રેખા દ્વારા ખર્ચ દર્શાવવામાં આવેલ છે. ઉત્પાદનના પરિણામે ફેક્ટરીમાંથી નીકળતો ધુમાડો, ઘોંઘાટ વગેરેના કારણે સમાજે સ્વાસ્થ્ય પાછળ વધારાનો ખર્ચ કરવો પડતો હોય છે, વાસ્તવમાં આ પ્રકારના સામાજિક ખર્ચની ગણતરી ઉત્પાદકો દ્વારા કરવામાં આવતી નથી. જેના કારણે OM1 સ્થાને OM જેટલું વધુ ઉત્પાદન થાય છે. આવી સ્થિતિમાં સામાજિક રીતે ઈષ્ટતમ ઉત્પાદન જાળવી રાખવા માટે અને લોકોના સ્વાસ્થ્યને થતાં નુકસાન અટકાવવા સરકારે ઉત્પાદકો ઉપર વિશિષ્ટ કરવેરા નાખવા જોઈએ.

કેટલીકવાર બાહ્ય અસરો સકારાત્મક હોય છે. દા.ત. શિક્ષણ મેળવનાર વ્યક્તિને શિક્ષણથી લાભ થાય જ છે, પરંતુ સમગ્ર સમાજની દૃષ્ટિએ કાર્યક્ષમ જવાબદાર નાગરિકોના લાભ મળી શકે છે.

ઉપરોક્ત આકૃતિમાં, DD જુદી જુદી વસ્તુઓ અને સેવાઓ માટેની માંગ રેખા છે, જેની સમાજ કિંમત ચૂકવવાની તૈયારી દર્શાવે છે, SS એ પુરવઠા રેખા છે. તેમજ QM જેટલી કિંમત ચૂકવે છે. સમાજ માટે જરૂરી શિક્ષણ, આરોગ્ય વગેરેની અપેક્ષાઓ D1D1 માંગ રેખા દ્વારા દર્શાવેલ છે. અહીં સમાજ તેમની જરૂરિયાતની તીવ્રતા ધરાવતી હોવાથી સામૂહિક રીતે વધુ કિંમત ચૂકવવા તૈયાર થાય છે. માત્ર OM જેટલું ઉત્પાદન થાય છે. પરંતુ સમાજને પ્રાપ્ત લાભની રીતે ઉત્પાદન OM1 થાય તો સ્વાસ્થ્ય અને કેળવણીની સુવિધાઓ પૂરી પાડી શકાય. આ સંજોગોમાં

સરકારે વધારાનું ખર્ચ ભોગવીને અને વસ્તુના ઉત્પાદનના સંદર્ભમાં સબસીડી પૂરી પાડીને સમાજની માંગ રેખાને અનુરૂપ ઉત્પાદન હાથ ધરવું જોઈએ. આકૃતિમાં DD રેખાથી D1D1 રેખા પ્રસાર લાભને દર્શાવે છે.

➤ સામૂહિક જરૂરિયાતની વસ્તુઓ :-

બજારતંત્રની નિષ્ફળતાનું અગત્યનું કારણ જાહેર અથવા સામાજિક વસ્તુઓ છે. જાહેર વસ્તુઓ એટલે જેનો વપરાશ સાર્વજનિક રીતે થતો હોય અને હરીફાઈ વગર વપરાશ થતો હોય, અહીં આવી પરિસ્થિતિમાં કિંમત ચૂકવનાર અને કિંમત નહિ ચૂકવનાર વ્યક્તિઓને એક સરખો લાભ થતો હોય છે, અને પ્રાપ્ત લાભમાંથી કોઈને પણ વંચિત રાખી શકાતા નથી. જાહેર બગીચાઓ, સંરક્ષણ, સરકારી શાળાઓ વગેરે જાહેર વસ્તુઓ છે. આવી વસ્તુઓનો લાભ સમાજ મફત પ્રાપ્ત કરવાનું વલણ ધરાવે છે. પરિણામે મહત્તમ નફાનો ધ્યેય રાખનાર ખાનગી વ્યક્તિ આવી સામાજિક વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવા તૈયાર ન થાય. બજારપદ્ધતિ ઉપર સંપૂર્ણ આધાર રાખવામાં આવે તો અર્થવ્યવસ્થામાં થતું મૂડીરોકાણ સામાજિક કલ્યાણની દૃષ્ટિએ અપૂરતું નીવડવાનો સંભવ છે. આનું કારણ એ છે કે મૂડીરોકાણ બચત ઉપર આધાર રાખે છે અને બજાર પદ્ધતિમાં વ્યક્તિઓના બચત અંગેના નિર્ણયમાં બચતમાં રહેલ પ્રસારણના (Spill Over) વધારાના લાભનો સમાવેશ થતો નથી. આપને આગળના મુદ્દામાં જોયું કે જ્યાં બાહ્ય લાભ હોય ત્યાં બજારપદ્ધતિ સામાજિક દૃષ્ટિએ ઈષ્ટતમ કરતાં ઓછા ઉત્પાદનમાં પરિણમશે. બજારપદ્ધતિમાં વ્યક્તિ પોતાને પ્રાપ્ત થતા લાભનો જ વિચાર કરશે. વર્તમાન જરૂરિયાતો વધુ અગત્યની લાગશે. અહીં વ્યક્તિ વ્યક્તિઓનો સમૂહ બચત કરે તો તે માટે તૈયાર થશે. મરજિયાત રીતે આવાં પગલાંઓ સફળ ન થતાં હોવાથી આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે રાજ્ય તરફથી પગલાં લેવાય તો સામાજિક દૃષ્ટિએ ઈષ્ટતમ બચત અને મૂડીરોકાણ શક્ય બને.

➤ સમીક્ષા :-

આમ બજારપદ્ધતિ આધારિત સંપૂર્ણ ઉત્પાદન કરવામાં આવે તો અર્થકારણમાં મૂડીરોકાણ સામાજિક દૃષ્ટિએ અપૂરતું લાગે છે. બાહ્યતાની અસરોને કારણે બજાર દ્વારા સામાજિક ઈષ્ટતમ ઉત્પાદન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. બાહ્યતાની અસરોના કારણે બાહ્ય ગેરલાભ પ્રાપ્ત થતો હોય તેને સરકાર દ્વારા સહાય અને ગેરલાભ થતો હોય (અહીં ખાનગી ખર્ચ કરતાં સામાજિક ખર્ચ વધુ થતો હોય) ત્યાં સરકાર દ્વારા કરવેરા લાદવા જોઈએ. સરકારે સામાજિક ઈષ્ટતમ સાધનોની ફાળવણી થાય તે અંગે આ પ્રકારનાં પગલાં લેવાં જોઈએ.

2.5 આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક કલ્યાણમાં સરકારની ભૂમિકા :-

બજારતંત્રની મર્યાદાઓ દૂર કરવા માટે રાજ્યએ હસ્તક્ષેપ કરવો જરૂરી બને છે. કેટલાક સંજોગોમાં રાજ્ય દ્વારા નીચે જણાવેલ મુજબનાં કાર્યો હાથ ધરવાં પડે છે.

➤ કાયદો અને વ્યવસ્થાનું કાર્ય :-

અર્થતંત્રમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાનું મુખ્ય અને પ્રાથમિક કાર્ય રાજ્ય કે કેન્દ્ર સરકારનું છે. પોલીસ રાજ્યના આ પ્રકારનાં કાર્ય કરતી નથી. રાજ્યની આંતરિક ને બાહ્ય સલામતી જાળવવી, લશ્કર નિભાવવું. શાસ્ત્રોનું ઉત્પાદન કરવું, પોલીસ ખાતાની વ્યવસ્થા કરવી, ન્યાયની અદાલતો સ્થાપવી, તેનું સંચાલન કરવું વગેરે કાર્યો રાજ્ય દ્વારા શક્ય બને છે. આ કાર્યો ખાનગી ક્ષેત્ર પર છોડી ના શકાય. ટૂંકમાં, રાજ્યમાં કાયદો, વ્યવસ્થા, શાંતિ-સલામતી જાળવવાનું કાર્ય સરકારનું છે. તેથી બજારતંત્રમાં રાજ્યનો હસ્તક્ષેપ જરૂરી બને છે.

➤ સામુહિક સેવાઓ પૂરી પાડવી :-

બજારતંત્રમાં ખાનગીક્ષેત્ર સામુહિક વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતું નથી. કારણ કે આ પ્રકારની વસ્તુઓના વપરાશ ચૂકવનાર અને કિંમત ન ચૂકવનાર વ્યક્તિઓને એક સરખો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે, સંરક્ષણ, દીવાદાંડી, બાગબગીચા, રસ્તાઓ પુલો, સ્ટ્રીટ લાઈટ વગેરે આવી સેવાઓ પૂરી પાડવાનું કાર્ય રાજ્યે પ્રજાના કલ્યાણ અને આર્થિક વિકાસની દૃષ્ટિએ કરવું પડે છે. બજાર પદ્ધતિ ઉપર સંપૂર્ણ રીતે આધાર રાખવામાં આવે તો અર્થવ્યવસ્થામાં થતું મૂડીરોકાણ સામાજિક કલ્યાણની દૃષ્ટિએ અપૂરતું નીવડવાનો સંભવ છે.

➤ શોષણ અટકાવવું :-

ખાનગી ક્ષેત્ર શ્રમિકોનું નીચા વેચન અને ગ્રાહકોનું ઊંચી કિંમતો દ્વારા શોષણ કરતા હોય છે. તદ્દુપરાંત ગ્રાહકોને નીચી ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓ આપીને ભેળસેળવાળી વસ્તુઓ આપીને શોષણ કરવામાં આવે છે. કેટલીકવાર ખાનગી ઉત્પાદકો દ્વારા પરસ્પર જોડાણ સાધીને ઈજારા રચવામાં આવે છે, જેમાં ગ્રાહકોનું શોષણ થાય છે. તેથી સરકાર કાયદા અને નિયંત્રણો દ્વારા શ્રમિકો, પ્રજાનું શોષણ અટકાવવા પ્રયાસ કરે છે.

➤ સામાજિક કલ્યાણનાં કાર્યો કરવાં :-

વર્તમાન રાજ્યો કલ્યાણ રાજ્યો હોવાથી કાયદો, વ્યવસ્થા, ન્યાય, સંરક્ષણ વગેરેની સાથે પ્રજાના કલ્યાણમાં વધારો થાય તેવાં કેટલાંક મહત્વનાં કાર્યો કરે છે. રાજ્ય શિક્ષણ, તાલીમ, સંશોધન વગેરે પાછળ વિપુલ પ્રમાણમાં ખર્ચ કરે છે. રાજ્ય તબીબી, ઈજનેરી કોલેજો અને ઔદ્યોગિક તાલીમ કેન્દ્રો વગેરે ચલાવે છે. પ્રજાની જાહેર તંદુરસ્તી જળવાય તે માટે દવાખાનાં, હોસ્પિટલો, જાહેર શૌચાલયોનું બાંધકામ વગેરે પાછળ સરકાર જાહેર ખર્ચ કરતી હોય છે. આ સામે સામાજિક સલામતીની યોજનાઓ દ્વારા પ્રજાને મદદરૂપ થાય છે. આમ સરકાર સામાજિક કાર્યો કરે છે.

➤ આર્થિક વિકાસ માટે પગલાં ભરવાં :-

અલ્પવિકસિત દેશના ઝડપી આર્થિક વિકાસ માટે મૂડીરોકાણમાં વધારો કરવો આવશ્યક થઈ પડે છે. આ દેશમાં મૂડી-સંચયનો દર ધીમો હોવાનું એક અગત્યનું કારણ સામાજિક મૂડીના અભાવમાં રહેલું છે. સામાજિક મૂડી એટલે રસ્તાઓ, વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર, વીજળી, પાણી, સિંચાઈ વગેરે સગવડો પૂરતા પ્રમાણમાં પૂરી પાડવા બજાર પદ્ધતિ પર આધાર રાખી ન શકાય. આ પ્રકારની સગવડો પૂરી પાડવાની જવાબદારી રાજ્ય સરકાર ઉઠાવે તે આવશ્યક છે.

➤ આવકની અસમાનતાનું નિવારણ કરવું :-

સાધનોની ઈષ્ટતમ ફાળવણીની સાથે બજારતંત્ર ન્યાયી સમાનતા અને સામાજિક ન્યાયની દૃષ્ટિએ પણ ઊંચું ઉતારવાની શક્યતા રહેલી છે. આવકની અતિશય અસમાનતા કે જેની સ્થિતિ ઉચિત વહેંચણી થયેલી હોવી જોઈએ તેના કરતાં વિપરીત સ્થિતિ બજારતંત્ર સુધારવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. આ સંજોગોમાં સામાજિક ન્યાય અને આવકની ઉચિત વહેંચણી માટે સરકારે દરમિયાનગીરી કરવી પડે, મસગ્રેવ સરકારના આ કાર્યને 'વહેંચણીનું કાર્ય' (distributive Role) તરીકે ઓળખાવે છે.

➤ આર્થિક સ્થિરતા જાળવવી :-

ઘણી વખત અમુક સમયાંતરે અર્થવ્યવસ્થામાં ફુગાવો-મંદી, બેરોજગારી, લેણદેણ તુલામાં ચૂકવણી, આર્થિક અસ્થિરતા વગેરે પ્રશ્નો ઊભા થતાં હોય છે. આવે સમયે સરકારની

દરમિયાનગીરી આવશ્યક થઈ પડે છે. આ પ્રકારની દરમિયાનગીરીને મસગ્રેવ 'સ્થિરતાના કાર્ય' તરીકે ઓળખાવે છે. દા.ત. અર્થતંત્રમાં આવતા તેજ અને મંદીના સપાટાઓને રાજ્ય તેની જાહેરખર્ચની નીતિ દ્વારા વેગળા રાખી શકે છે.

➤ સમીક્ષા :-

સામાન્ય રીતે બજારતંત્ર સામાજિક કલ્યાણમાં રસ દાખવતું નથી. તે સ્વહિતને જ ધ્યાનમાં રાખે છે. જ્યારે રાજ્ય નફાના હેતુને અવગણી લોકોના કલ્યાણને મહત્ત્વ આપે છે. રાજ્ય ગરીબ લોકોને લક્ષમાં રાખીને બજાર પર અંકુશો અને નિયંત્રણ મૂકે છે. કેટલીકવાર ખાનગી ઉદ્યોગ સાહસિકોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે નિયંત્રણો હળવા પણ કરે છે. આમ, રાજ્યે સામાજિક કલ્યાણને મહત્તમ કરવા માટે પ્રોત્સાહક, સ્પર્ધાત્મક, નિયંત્રક તરીકેની કામગીરી કરવાની હોય છે. સાધનોને સામાજિક દૃષ્ટિએ ઈચ્છનીય ક્ષેત્રો તરફ વળવા જોઈએ. અહીં રાજ્યની દરમિયાનગીરી રાષ્ટ્રના વિકાસને પ્રેરક બને છે.

2.6 સારાંશ :-

- કોઈપણ અર્થતંત્ર માત્ર બજાર આધારિત હોય એટલે કે મુક્ત હોય તો તેમાં સમાજના કેટલાક ભાગને લાભ મળે છે તો કેટલાક લોકો વિકાસના લાભ મેળવ્યા વિના રહી જાય છે.
- મહત્તમ સામાજિક લાભના હેતુથી તેમજ બજારતંત્રની નિષ્ફળતાથી સરકારનો હસ્તક્ષેપ જરૂરી બને છે.
- સરકાર તેની આવકના જુદાજુદા સ્ત્રોતોથી તેમ જ ખર્ચ કરવાનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોથી અર્થતંત્રમાં હસ્તક્ષેપ કરે છે અને તે રીતે મહત્તમ સામાજિક લાભ થાય તેવા પ્રયત્નો કરે છે. તેનાથી આર્થિક સ્થિરતા પણ આવે છે.

2.7 ચાવીરૂપ શબ્દો :-

➤ સબસીડી :-

વસ્તુના ગ્રાહક દ્વારા ચૂકવવામાં આવતી કિંમતને તેના ઉત્પાદન ખર્ચ કરતાં ઓછી રાખવા માટે સરકાર દ્વારા ચૂકવવામાં આવતાં નાણાં.

➤ સામાજિક કલ્યાણ :-

સમાજની વ્યાપક સુખાકારી અથવા વ્યાપક રીતે સમાજનું કલ્યાણ.

➤ સામાજિક ખર્ચ :-

કોઈ એક વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવાથી સમગ્ર સમાજને ભોગવવું પડતું વૈકલ્પિક ખર્ચ.

➤ સામૂહિક વસ્તુઓ :-

એવી વસ્તુઓ કે સેવા, જે કોઈ એક વ્યક્તિને પૂરી પાડવામાં આવે તો બીજી વ્યક્તિને પણ કોઈ વધારાના ખર્ચ વિના પૂરી પાડી શકાય.

➤ બાહ્ય અસરો (Externalities Spill Over) :-

એવી બાબતો જેમનો સમાવેશ રાષ્ટ્રીય પેદાશમાં કરવામાં આવતો નથી, પરંતુ જેમની માનવ સુખાકારી પર અસર પડે છે.

➤ રાજકોષીય નીતિ :-

સમગ્રલક્ષી આર્થિક નીતિનું એક સાધન જેમાં સરકારના ખર્ચ અને કરવેરાનો ઉપયોગ કરીને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓની સપાટીને પ્રભાવિત કરવાનું લક્ષ્ય રાખવામાં આવે છે.

2.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :-

➤ નીચે આપેલા પ્રશ્નોના જવાબ ટૂંકમાં લખો.

1. અધિકતમ સામાજિક કલ્યાણના સિદ્ધાંતનો હેતુ સમજાવો.

2. અધિકતમ સામાજિક કલ્યાણની વસ્તુલક્ષી કસોટીઓ કઈ છે ?

3. અપૂર્ણ હરીફાઈમાં ઉત્પાદનનાં સાધનોનો ઈષ્ટતમ ઉપયોગ ન થવાથી સામાજિક કલ્યાણ ઘટે છે ? સમજાવો.

4. સામૂહિક જરૂરિયાતની વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં બજારતંત્ર શા માટે નિષ્ફળ નીવડે છે?

5. આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક કલ્યાણમાં રાજ્યની ભૂમિકા સમજાવો.

બજારની નિષ્ફળતા અને સરકારની ભૂમિકા

- ⇒ તમારી પ્રગતિ ચકાસો - ૨
- નીચે આપેલ પ્રશ્નોના જવાબો વિકલ્પ પસંદ કરી આપો.
- (1) બજાર પદ્ધતિ ક્યારે નિષ્ફળ નીવડે છે ?
- (અ) ઈજારાની પરિસ્થિતિ બજારમાં હોય ત્યારે
(બ) જ્યારે ગ્રાહકો કિંમતને પ્રભાવી કરે ત્યારે
(ક) જ્યારે બજારનો અભાવ હોય ત્યારે
(ડ) ઉપરોક્ત બધા જ
- (2) વર્તમાન રાજ્ય પોલીસ રાજ્યના રહેતાં કેવા પ્રકારનાં રાજ્યોની ભૂમિકા ભજવે છે ?
- (અ) સૈનિક રાજ્યો (બ) મૂડી રાજ્યો (ક) કલ્યાણ રાજ્યો
- (3) પુલનું નિર્માણ કેવા પ્રકારનો લાભ જન્માવે છે ?
- (અ) પ્રસાર (બ) ખાનગી (ક) વ્યક્તિગત
- (4) કેવા પ્રકારની વસ્તુઓની કિંમત ચૂકવનાર કે ન ચૂકવનાર વ્યક્તિઓને એકસરખો લાભ થાય છે ?
- (અ) ખાનગી (બ) જાહેર (ક) ભૌતિક
- (5) બજારતંત્ર શેના કલ્યાણમાં રસ દાખવતું નથી ?
- (અ) વ્યક્તિગત (બ) સામાજિક (ક) આર્થિક
- ⇒ ઉપયોગી પુસ્તકો ની યાદી :-
- (1) ભટ્ટ, મહેશ (2001) 'જાહેર વિત્તવ્યવસ્થાના સિદ્ધાંતો', યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ - ગુજરાત રાજ્ય.
- (2) રાવલ, એમ.એન.(1976) 'આર્થિક સિદ્ધાંતો' યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ - ગુજરાત રાજ્ય.
- (3) મસગ્રેવ, રીચાર્ડ (1978) 'જાહેર અર્થવિધાનના સિદ્ધાંતો', યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ-ગુજરાત રાજ્ય.
- (4) Musgrave R.A. (1959). 'The Theory of Public Finance', McGraw-Hill: New York.
- (5) Musgrave R.A. and P. B. Musgrave (1989). "Public Finance in Theory and Practice", MCGraw-Hill, New York.
- ⇒ તમારી પ્રગતિ ચકાસો-2ના ઉત્તરો :
- (1) ઉપરોક્ત બધા જ (2) કલ્યાણ રાજ્યો (3) પ્રસાર
(4) જાહેર (5) સામાજિક

*** **